

Tíz évhét

* * *

TANULMÁNYOK
FRÖHLICH IDA 70. SZÜLETÉSNAPIJA
ALKALMÁBÓL

Tíz évhét

* * *

TANULMÁNYOK
FRÖHLICH IDA
70. SZÜLETÉSNAPIJA
ALKALMÁBÓL

SZERKESZTETTE

DÁVID NÓRA – FODOR GYÖRGY – ŐZE SÁNDOR

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST 2018

A kiadvány
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatása keretében valósult meg:
Központi Alapok Program KAP17-61019-1.8
Publikációk megjelenetése a BTK-n.

© A kötet szerzői, 2018
© Szent István Társulat, 2018

ISBN 978 963 277 748 1

Szent István Társulat
1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
www.szit.katolikus.hu
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Tervezőszerkesztő: Koczka Etelka Krisztina
Nyomdai munkálatok: Mega-galaxis Kft.
Felelős vezető: Nemere Zsolt ügyvezető igazgató

A bibliai héber határozói accusativus és az -a directivus

Néhány gondolat
nyelvtörténeti hipotézisekről és narratívákról

1. Határozók a bibliai héberben

Mondattani szempontból a héber nyelv, első ránézésre, tipológiailag közelebb áll az angolhoz, mint a magyarhoz: nincs benne főnévragozás, és előjárós csoportokkal (PP, *prepositional phrase*) fejezi ki az ige azon vonzatait, amelyek se nem alanyok, se nem tárgyak. A párhuzam második ránézésre is működik: mivel mindkét nyelv ősében volt deklináció, ezért nyomokban még tartalmazák a főnévragozás jeleit, például a személyes névmások esetében.¹ A párhuzam egy pont után szükségszerűen megszakad, így például a határozott tárgy jelölése (*differential object marking*) nem alakult ki az angolban.²

Az alaposabb vizsgálat azonban komplexebb képet tár fel. A klasszikus bibliai héber a határozót több módon is jelölheti: előjárós csoport (PP) mel-

¹ Angolban vö. *he/him/his*. A héber szinkron leírásában ennek *הוא/היא/הוא* felelne meg. Azonban ahogy a személyes névmás önálló genitivusi alakja csak kései biblikus fejlemény (Énekek éneke 1:6), úgy az általunk ismert accusativusi alak is új fejlemény a bibliai héberben. (A személyes névmások önálló obliquusi alakjai más rendszert alkothattak a proto-sémiben, vö. LIPÍŃSKI, Edward: *Semitic Languages: Outline of a Comparative Grammar*, Leuven–Paris–Sterling, Peeters, 2001, 308.) Ezért a személyes névmások szuffixumként megjelenő accusativusi és genitivusi alakjai azok, amelyek a régi esetrendszer maradványainak tekinthetők. A főnévhez, prepozícióhoz és *infinitivus constructus*hoz kapcsolódó birtokos szuffixumok valóban megfelelnek az esetrendszerrel rendelkező sémi nyelvekben a genitivusban álló főnév egyes funkcióinak (birtokos jelző, előjárószo után álló főnév, ill. *genitivus subiectivus*). Lásd ezzel kapcsolatban még: HASSELBACH, Rebecca: *Case in Semitic: Roles, Relations, and Reconstructions*, Oxford University Press, 2013, 115.

² A *differential object marking* kapcsán a héber nyelvészek körében kevésbé ismert Gerhard Jäger cikke, amely számítógépes szimulációkkal megtámogatott pragmatikai és nyelvelvolúciós szempontokkal magyarázza a jelenséget. JÄGER, Gerhard: “Simulating language change with Functional OT”. In KIRBY, Simon (ed.): *Language Evolution and Computation, Proceedings of the Workshop at ESSLLI*, Vienna, 2003, 52–61.

lett jelöletlen főnévi csoport (NP) is betöltheti a határozói funkciót,³ valamint az *-a directivus* (avagy *hé locativus*) nevű morfémával ellátott főnév is. Gondolatmenetem tárgya ez a suffixum, célom pedig ezen a példán keresztül a mai történeti nyelvészeti megközelítés, szemléletmód illusztrálása.

Előjáróban magáról az elnevezésről, mivel számos néven ismert a következő jelenség:⁴

- (1) a. וַיֵּבֶן הַחֵרֶבֶת בְּבֵיתוֹ (Gen. 43:30)
 'Bement a szobába'
 b. עָלוּ כַרְמֵלָה (1Sám. 25:5)
 'MenjeteK a Karmel hegyre'

Nevezhetjük *lokális hé*-nek vagy *hé locativus*-nak. A *locativus* a helyhatározót jelző eset neve sok nyelvben, így például a szanszkritban, a lováriiban, a rekonstruált proto-indoeurópaiban (az orosz nyelvtanok előjárós esetnek nevezik a megfelelő esetet), de a magyarban nyomokban még meglévő egykori *-tt* ragot is így nevezi a szakirodalom (vö. *Pécsett, Györött, felett, mellett*). Azonban jobbnak találom a *directivus* elnevezést, mivel a héber jelenség – ne feledkezzünk meg róla a továbbiakban sem – irányt, nem pedig helyet jelöl.⁵

Az elnevezéssel kapcsolatos második kérdés pedig: *hé* vagy pedig *-a directivus* (*locativus*)? Az előbbi a helyesírásra, az utóbbi a kiejtésre utal. Márpedig – nem lehet elégszer hangsúlyozni – nyelvészeti szempontból a kiejtés a releváns, a helyesírás csupán egy nyelven kívüli, társadalmi konvenció. A török nyelv ugyanaz maradt, amikor arab betűs írásmódról áttértek latin betűs írásmódra (ha változott, annak politikai és kulturális okai voltak), és maga a szerb

³ Gesenius szóhasználatában: *casus adverbialis* (p. 373, §116. c.). KAUTZSCH, E. – COWLEY, A. E. (eds.): *Gesenius' Hebrew Grammar, 2nd English edition*, Oxford, Clarendon Press, 1910 [1970]. Lásd még WALTKE, Bruce K. – O'CONNOR, Michael: *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake, Eisenbrauns, 1990, 169–173 (*adverbial accusative*). ARNOLD, Bill T. – CHOI, John H.: *A Guide to Biblical Hebrew Syntax*, Cambridge University Press, 2003, 18–21 (lásd még a hivatkozásokat is ugyanitt).

⁴ A példák forrása: ZEWI, Tamar: "Directive He". In KHAN, Geoffrey (ed.): *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, Brill, 2013, vol. 1, 744–746.

⁵ A szakirodalom szerint ritkán helyet is kifejezhet. ZEWI (i. m. p. 744) példája וַיֵּבֶן הַחֵרֶבֶת בְּבֵיתוֹ (Gen. 28:12), amely azonban véleményem szerint *directivusként* is értelmezhető ('földre állított létra'). A jelzett szó *helye* másodlagosan valóban következik a jelzői szerepet betöltő mozgás irányából, de az וַיֵּבֶן szó maga a participiumnak *irányhatározója*. Lásd még JOÛON, Paul – MURAOKA, Takamitsu: *A Grammar of Biblical Hebrew* (1st edition), Roma, Editrice Pontificio Istituto Biblico, 2005, 279–280 (§ 93.e). Lásd még WALTKE – O'CONNOR: i. m. 185–186.

nyelv sem változik, ha épp latin vagy cirill betűkkel jegyzik le. A világ nyelveinek túlnyomó többsége a közelmúltig nem rendelkezett írásbeliséggel, és még az írásbeliséggel rendelkező nyelvek története során is a társadalom többsége általában analfabéta volt egészen az újkorig. A sémi nyelvek között találjuk talán a legtöbb kivételt, és a több évezredes írásbeliséggel rendelkező, „klasszikus” sémi nyelveket éppen az írásbeliségüknek köszönhetően ismerjük. Ezért ezen nyelvek tanulmányozása során a nyelvész akaratlanul is az íráskép és a helyesírás rabjává válhat. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy ez a gondolkodásmód a tudományos gondolatmeneteket is befolyásolhatja.

Összefoglalva, az *-a directivus* elnevezést fogom használni. Tanulmányom arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy ne hagyjuk magunkat az íráskép által megvezetni. Egyúttal azt is bemutatom, milyen módon alkot narratívákat a nyelvtörténész, milyen érvek és ellenérvek, milyen problémák merülhetnek fel.

2. A nyelvtörténet mint narratíva

“We are all storytellers. We all live in a network of stories. There isn't a stronger connection between people than storytelling” – tartja a Jimmy Neil Smithnek, az *International Storytelling Center* igazgatójának tulajdonított mondás. A világképünket és identitásunkat is narratívák határozzák meg, legyen szó mítoszokról vagy nemzeti romantikus történetírásról, családi elbeszélésekről vagy autobiografikus emlékezetéről.

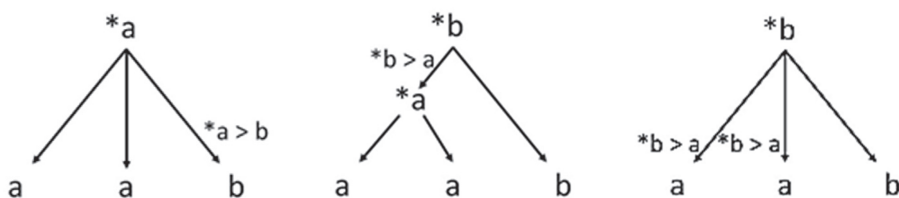
A tudomány számos ága szintén narratívákat, méghozzá időben hosszabb történeti narratívákat hoz létre: a történelemírás és rokon vagy társtudományai (régészet, vallás- és eszmetörténet, irodalomtörténet...) mellett ide-sorolható az őslénytan és evolúciókutatás, az evolúciós pszichológia vagy a modern kozmológia (mint az asztrofizika egyik ága), valamint a történeti nyelvészet is. Ezek a megközelítések egy-egy megfigyelési adatot – gyakran, de nem mindig, az itt-és-most megfigyelhető állapotot – azzal az időbeli folyamattal magyarázzák, amely idáig vezetett. Ez a módszer szembeállítható számos más magyarázattípussal, például a funkcionális, teleologikus vagy deduktív-nomologikus modellel.

Bár a kuhni értelemben vett normáltudomány „rejtvényfejtő” kutatója egy-egy részkérdésen dolgozik, ezek a részletek hagyományosan egy „nagy narratívába” illeszkednek bele. A narratívák motiválják a kutatásokat, majd a kutatások eredményei beépülnek a narratívákba: falszifikálják, korroborálják vagy finomítják azokat. A „nagy narratívákat” a posztmodern gondolkodók nyugodtan kritizálhatják, a széles közönséghez mégis narratívák formájában

jutnak el számos tudományterület eredményei. Így tanulmányunk tárgya, a nyelvészet is narratívaalkotás, különösen a széles közönség számára. Elegendő az 1870-es évek „ugor–török háborújára” utalnunk, és annak mind a mai napig érezhető hullámaina: a magyar–török, ill. magyar–ugor szóegyezések vizsgálata lefordítható a magyar nyelv eredetére vonatkozó narratívára, amely egy logikai bukfencsel elvezet bennünket a magyar nép (nemzet) eredetére vonatkozó narratívához, amely viszont a nemzettudat, a nemzeti önbecsülés szempontjából jár fontos következményekkel. A nyelvész, aki csak szabályos hangmegfeleléseket keres, akaratlanul is egy nagyobb „játzsma” részévé válik.

A történeti narratívák alkotásának manapság divatos, matematikailag formalizált modelljét jelentik a statisztikai *filogenetikai módszerek* (avagy *kladisztikus analízis*).⁶ A technikai részletekben nem elmélyedve úgy foglalthatjuk ezeket össze, hogy céljuk a legvalószínűbb leszármazási fa megalkotása, vagyis hozzáillesztése a megfigyelési adatokhoz. Bizonyos változtatások „költséggel” járnak, amelyet minimalizálni szeretnénk. Ha megfigyelünk például három fajt (vagy három nyelvet, három kéziratot stb.), amelyek közül az első kettő valamely jegy tekintetében hasonlít, és a harmadik eltér (vö. 1. ábra), akkor a „legtakarékosabb” az a hipotézis, amely szerint a közös ősből megvolt ez a jegy, és a harmadikban történt mutáció (hangváltozás, szövegromlás stb.). Azt is feltételezhetjük, hogy az első kettőnek volt egy közös őse, és a közös jegy akkor alakult ki, amikor ez a közös őse elvált a harmadik őstől. Viszont kevésbé „takarékos” azt feltételezni, hogy az első kettő közös jegye egymástól függetlenül, már a különválás után alakult ki, mert ekkor duplán „fizetjük meg” az újítás költségét. Természetesen árnyalható a módszer: ha az első kettő közös jegye például egy esetrág lekopása, akkor az elválás után lezajló párhuzamos folyamatok már messze nem annyira meglepők, ezek „költsége” lehet nagyon alacsony. Komplexebb a szituáció, ha egyszerre több jegyhez keressük az optimális fát, azaz a közös ősről szóló narratívát.

⁶ SEMPLE, Charles – STEEL, Mike: *Phylogenetics*, Oxford, Oxford University Press, 2003.

1. ábra. Három leszármazási fa mint három narratíva.
A hipotetikus (rekonstruált) alakokat * jelzi.

A filogenetikus módszerek segítenek tudatosítani azt, amit a történeti narratívákat felállító tudományok művelői eddig is végeztek, még ha ösztönösen, kevésbé tudatosan, és főleg nem kvantitatív valószínűségi értékekkel operálva tették is azt: az adatokhoz leginkább illeszkedő és ugyanakkor legvalószínűbb narratívát keresték.⁷ Az alternatív elméleteket vagy azért vetjük el, mert azoknak ellentmondó adatokat találunk, vagy azért, mert kevésbé tűnik plauzibilisnek a narratívájuk. Hogy melyik narratíva mennyire valószínű, azt – ellentétben az automatizálható kvantitatív filogenetikai módszerekkel – az előző generációktól megörökölt tudásunk és saját szakmai tapasztalataink alapján kell „éreznünk”. Például a történeti nyelvész, ha nem is számszerűsíti, de meg tudja mondani, hogy mely hangtani változás gyakori (és akár egymástól függetlenül, egymással párhuzamosan több nyelvben is lezajolhatott), hogy egy jelentéseltolódás melyik irányba valószínűbb, hogy szomszédos nyelvek miként hathattak egymásra, és így tovább.

Ezek után próbáljuk meg megérteni a bibliai héber *-a directívust*, mint nyelvészeti magyarázatot igénylő jelenséget.

3. A „tézis”: az *-a directívus* mint az *accusativus* maradványa

Ez a hipotézis valószínűleg azóta ismert, amióta a sémi összehasonlító nyelvészeti kutatások arra a következtetésre jutottak, hogy a bibliai hébert megelőző évszázadokban még léteztek esetek a nyelv előzményében,⁸ nevezzük így az egyszerűség kedvéért, a „proto-héberben”.

⁷ A „Bayes-féle” (*Bayesian*) módszereket ismerő olvasó ebben a mondatban észreveheti az utalást a *likelihood* és a *prior* valószínűségekre.

⁸ KAUTZSCH-COWLEY (eds.): i. m. 249ff (§ 90., különösen a. és c.). ZEWI: i. m. 744.

A klasszikus arab és az akkád, de minden valószínűség szerint két, a héberhez nagyon közeli, de kicsit korábbi, az i. e. 2. évezredből ismert nyelv – az ugariti, valamint a Tel el-Amarna-i glosszákból ismert „ókánaáni” – is rendelkezett három esettel. Így a proto-héber nyelvállapotra vonatkozóan az alábbi főnévragozást rekonstruálhatjuk:⁹

<i>Nominativus:</i>	* <i>aršu(m)</i>	'föld, ország'
<i>Accusativus:</i>	* <i>arša(m)</i>	'földet, országot'
<i>Genitivus:</i>	* <i>arši(m)</i>	'földnek a, országnak a'

Az ezredforduló körüli évszázadokban lekopott az esetet jelző magánhangzó (valamint az azt követő nazális), és ettől a ponttól kezdve a három alak egybeesett: **arš*. Az egybeesés következtében megszűnt az esetrendszer, amely az egész nyelvtani rendszer átalakulásához vezetett:¹⁰ például a szórend szigorúbbá és a prepozíciók fontosabbá válásához.¹¹ A későbbi szegoláta szavak esetén, jól tudjuk, az így létrejövő mássalhangzó-torlódást egy hangsúlytalan [e] hang betoldásával oldották fel: **areš*. Ez az alak a bibliai héberben az ún. *pauzális* alakként maradt fenn (megnyúlt magánhangzóval) bizonyos mondatnyi pozíciókban, míg a szótári alak továbbfejlődött: *eres*.

⁹ A *cadī* betűvel írt [š] hang történetét nem jelzem. A „proto-héber” hipotetikus nyelv, adataink nincsenek, a rekonstruált alakok rekonstruált voltát a * jelzi. Nem feltétlenül igaz az, hogy két különböző jelenség, amelyeket a proto-héberre vonatkozóan rekonstruálunk, egy helyen és egy időben léteztek. Pontosabb lenne a módszertan által bevezetett elméleti konstrukciónak tartani, de a narratív interpretáció vonzereje nagyon erős: a nyelvtörténész által javasolt narratíva szerint valószínű, hogy valahogy így nézhetett ki a héber nyelv őse (amennyiben létezett ilyen őse), valamikor az i. e. 2. évezred vége felé. Közeli rokona vagy dialektusa lehetett az „ókánaáni nyelvnek”, amelyet az egyiptomi Tel Amarnában, Ehnaton fáraó i. e. 14. századi fővárosában feltárt diplomáciai levelezésekből ismerünk.

¹⁰ Talán a klasszikus bibliai héber éppen egy átmeneti állapotot képvisel, és az említett folyamatok a bibliai kor utánra teljesedtek ki. Gyanúm szerint már a klasszikus bibliai korban is „előbbre” tarthattak a folyamatok a beszélt nyelvben, mint a mindig konzervatívabb írott irodalmi nyelvben. De egy ilyen állítás bizonyíthatatlan.

¹¹ Az *accusativus* határozói funkcióit az egyre gazdagabbá váló előjárórendszer veszi át. A tárgy és a birtokos részben a szórend (az ige, ill. a birtok utáni pozíció), részben pedig szintén prepozíciók jelzik. A *le-* előjáró részben átveszi a *genitivus* (és egy rövid, kései szakaszban az *accusativus*) funkcióját, mielőtt kialakulna – már a bibliai kor után – a *šel* prepozíció. Továbbá, megjelenik a határozott tárgyat jelző, előbb opcionális, később kötelező *et*. (Magyar anyanyelvűként furcsa lehet számunkra, hogy egy nyelv jelzi a tárgyat, de nem minden esetben. A *differenciális tárgyjelölés* azonban igen gyakori jelenség a világ nyelveiben. Még a magyarban sem mindig kötelező jelezni: egyes szám első és második személyű birtokos személyjel után csak opcionális a tárgyrag.)

Azonban úgy tűnik, mintha az accusativus megőrződött volna az *-a directivus*-os alak (*arša*) formájában, valamint néhány rögzült kifejezésben, mint az ׀ִדֹּׁ+ACC' > 'most'). A hagyományos esetrendszerrel rendelkező sémi nyelvekben az accusativus kifejezhet többek között idő-, hely- és irányhatározót is.¹² Így a javasolt nyelvtörténeti narratíva szerint amikor a protohéber esetrendszer megszűnt, akkor fennmaradt volna az accusativusi forma annak egyik speciális (határozói) jelentésével.

De miért maradt volna fenn az egyik eset egyik funkciója, ha minden más megszűnik? Erre valamiféle magyarázattal még szolgálnunk kell.

Például a következőképp spekulálhatunk. Az [a] hang „egyszerűbb” (*unmarked*, nyelvészeti kifejezéssel: kevésbé „jelölt” [*marked*]) hang, mint az [u] és az [i], utóbbiak törlése indokoltabb folyamat.¹³ Ráadásul a genitivusi viszonyt a sémi nyelvekre jellemző constructusos szerkezet is jelzi, nincs szükség esetvégződésre. A nominativus pedig a „legegyszerűbb” eset, amelyet a világ sok nyelvében nullmorféma (Ø) jelöl. Ezzel szemben a tárgy morfológiai jelölésének van funkciója. Tehát a nominativus és a genitivus esetragjának a lekopása több szempontból is motivált, míg az accusativus esetragja hosszabban megmaradhatott.¹⁴

Azonban ezáltal egy furcsa, korcs esetrendszer jött létre, amelyben különböző esetek hol így, hol pedig úgy egybeolvadtak. Egyes számban a jelöletlen (Ø) nominativus és genitivus állhatott szemben a jelölt (*-a*) accusativusszal, míg többes számban a nominativus állt szemben az *-a* többi sémi nyelvhez hasonlóan – egybeolvadt accusativus–genitivusszal. (Ez utóbbi két eset fúziója egy *obliquus*-nak nevezett esetté a deklináció számos pontján általános jellegzetessége a sémi nyelveknek, és valószínűleg proto-sémi örökség.) A morfológiai rendszert meghatározó oppozíciók így inkonzisztensnek, az állapot instabilnak bizonyult, és idővel a teljes esetrendszer eltűnése elkerülhetlenné vált – állítja a javasolt narratíva. Kettes és többes számban az *obliquus*-i (accusativus–genitivus-i) alakba olvadt bele a nominativus is, míg egyes

¹² A sémi accusativus általában az igétől függő névszó esete, akár tárgyi, akár határozói viszonyban áll a névszó az igével. Vö. pl. BLAU, Joshua: *Phonology and Morphology of Biblical Hebrew: An Introduction*, Winona Lake, Eisenbrauns, 2010, 168 és 266 („*casus adverbialis*, in the full sense of the word, the case dependent on the verb”).

¹³ Az igei prefixragozás esetén is hasonló folyamatot figyelhetünk meg. Az *-u* szuffixum lekopott a bibliai hébert megelőzően az imperfectum és a praeteritum végéről, amely alakok így sok esetben egybeestek a iussivusszal. Ezzel szemben a coniunctivus-cohortativus *-a* végződése egészen a bibliai héber kor végéig megmaradt, és csak a későbbi nyelvtörténeti korokban szűnt meg [szinte] véglegesen a prefixragozás komplexitása (vö. FERNÁNDEZ, Miguel Pérez: *An Introductory Grammar of Rabbinic Hebrew*, Leiden etc., Brill, 1997, 122).

¹⁴ Az accusativusi végződés hosszabb fennmaradását vélelmezi BLAU: i. m. 267 is.

számban az accusativus olvadt bele a mostanra jelöletlen (nominativusi és genitivusi) alakba.

A beolvadás előtti „pillanatban” már egyre több határozót előljárószó jelez (amelyek korábban genitivusi, immár jelöletlen alakkal jártak), a tárgyat pedig a mondatbeli helye (sőt idővel az *et nota accusativi* is) jelölheti. A jelöletlen alakkal szembeállítható *-a* végződésnek egyetlen funkciója maradt a javasolt narratíva szerint: az előljáróval nem jelzett határozói funkció, tipikusan az irányhatározó, talán a mozgást jelentő igék kötelező vonzataként. Ez magyarázhatná, miért őrződött meg az eredetileg accusativust jelző *-a* végződés az irányhatározók esetében, amikor minden más esetrag lekopott. Ezen a ponton – a hipotézisünk szerint – az *-a* végződés *átértelmeződött*: immár nem accusativusi végződés, hiszen a rendszerszerű morfológiai opozíciók eltűnése után nem beszélhetünk esetrendszerrel és deklinációról, hanem egy önálló, csak részben produktív nyelvtani kategória.

A hipotézisünket (spekulációnkat) összefoglalva: az accusativus jelölése, azon belül is annak a határozói funkciója maradt volna fenn legtovább. Ez tette volna lehetővé azt, hogy a héber anyanyelvi beszélők új generációjának az agyában *átértelmeződjék* az, ami a korábbi generációk számára még esetrendszer volt, egy új, önálló nyelvtani kategóriává, az *-a directivusszá*.

4. Az „antitézis”: az *-a directivus* mint az ugariti *-h terminativus* megfelelője

Miután az 1920-as években felfedezték Ugarit városát, az ugariti nyelvet és kultúrát, a legtöbb kutató megváltoztatta a véleményét.¹⁵

Az ugariti nyelv a héber „idősebb testvére”, az északnyugati sémi nyelvek egy korábbi, bronzkori, i. e. 2. évezredi stádiumát képviseli. Így számos olyan jelenség megtalálható benne, amely a későbbi (vaskori, i. e. 1. évezredi) északnyugati sémi nyelvekből – a héberből, az arámiból, a föníciaiból stb. – már kiveszett, így például az esetrendszer is. Általánosabban is igaz az, hogy divattá vált a bibliai jelenségek ugariti jelenségekből történő levezetése, és az ugariti párhuzamok erős érveknek bizonyultak. Az ugariti nyelv (vallás, kultúra) nem közvetlen felmenője a héber nyelvnek (vallásnak, kultúrának), mégis sokan elkövetik azt a hibát, hogy szinte annak tekintik.¹⁶

¹⁵ WALTKE–O’CONNOR: i. m. 127 és 185.

¹⁶ DAY, Peggy L.: “UGARITIC”. In KALTNER, John – MCKENZIE, Steven L. (eds.): *Beyond Babel: A Handbook for Biblical Hebrew and Related Languages*, Atlanta, Society of Biblical Li-

Az ugariti nyelvben a három „fő” eset mellett van még két „kisebb” (ritka) határozói „eset” is, bár utóbbiakat talán szerencsésebb klitikumoknak tekinteni. Az ugaritiban ugyanis a puszta accusativus mellett egy *-m* vagy egy *-h* szuffixum is megfigyelhető bizonyos határozói szerepeket betöltő mondatrészekben.¹⁷ Utóbbit *directive (locative) -h*-nak nevezi a szakirodalom, vagy *terminativus*nak. (Mi az utóbbit fogjuk használni, az előbbi kifejezést pedig megőrizzük a bibliai héber jelenségre.) Funkciója hasonlít a héber *-a directivus*éra, írásmódja pedig *-h*: például *ʾaršh*, kiejtve valószínűleg [ʾaršah], jelentése ’[a] föld felé’. Bár kevés a megbízható adat, de amint ez a tény ismertté vált, számosan javasolták: a bibliai *-a directivus*, azaz *hé locativus* valójában nem is a protosémi, proto-héber accusativus maradványa, hanem az ugariti terminativusé.

A javaslat kapcsán többszörösen is óvatosnak kell lennünk. Egyrészt az ugariti nyelv nem őse a hébernek. Az ugariti terminativusra vonatkozó kevés adatból kiindulva merész lépés azt a következtetést levonni, hogy a terminativus az északnyugati sémi nyelvek egy délebbi dialektusában, a héber ősében is megvolt, sőt fenn is maradt a következő évezred során.

A második gond a nyelv és az ortográfia összekeverése. Az ugariti nyelv mássalhangzóírást használt, valamint néhány magánhangzót is jelölt bizonyos pozíciókban. De a *mater lectionis*ok ismeretlenek voltak. A szóvégi *-h* betű minden bizonnyal egy kiejtett [h] hangra vonatkozott. Ezzel szemben a bibliai héberben a vizsgált végződés [a], amelyet történetesen egy *mater lectionis*-szal, *hé* betűvel jelöl az ugariti írásnál fél évezreddel fiatalabb helyesírási konvenció.

Mindezt figyelembe véve, a következő (ismét erősen spekulatív) narratívát javasolhatjuk. Az északnyugati sémi nyelvek közös ősében létezett volna egy *-ah* locativusi végződés. Talán a közös sémi accusativusi ragot követte az irányhatározói accusativusi jelentést specifikáló *-h* toldalék.¹⁸ Ez a végződés jelenik meg néhány ugariti szövegben a [h] hangot jelölő ékírásos betű formájában. Egy délebbi 2. évezredű dialektus 1. évezredű leszármazottjában, vagyis a bibliai héberben szintén megjelenik valamilyen hangalakban; írásban egy *hé* betű formájában.

terature, 2002, 223–241, különösen 228–229. A Mitchell Dahood kapcsán az 1960-as, 1970-es években kialakuló vitáról lásd WALDMAN, Nahum M.: *The Recent Study of Hebrew: A Survey of the Literature with Selected Bibliography*, Cincinnati, Hebrew Union College Press – Winona Lake, Eisenbrauns, 1989, 62.

¹⁷ SIVAN, Daniel: *A Grammar of the Ugaritic Language* (2nd ed.), Atlanta, Society of Biblical Literature, 2001, 178–179.

¹⁸ Joshua Blau korábbi munkáira hivatkozva SIVAN: i. m. 2001, 179. BLAU (2010): i. m. 122.

Ezen a ponton a narratívát két irányba ágaztathatjuk, de előtte még egy distinkciót kell bevezetnünk. Az, amit mi „bibliai héber” névvel jelölünk, valójában kétezer évvel későbbi: az i. sz. 1. évezred végén, a tiberiási maszoréták által rögzített nyelv. A nyelvészek a *tiberiási héber* megnevezést használják manapság rá.¹⁹ Ezzel szembeállítható a bibliai korban (i. e. 1. évezred, annak is inkább az első felében vagy közepén) beszélt, de legalábbis írásban használt nyelv. Utóbbit nevezzük el *történeti hébernek*.²⁰ A történeti héber és a tiberiási héber viszonya nem magától értetődő: a szamaritánusok, valamint a tiberiásitól eltérő maszoretikus hagyományok szinte ugyanazt a bibliai szöveget erősen eltérő módon, eltérő nyelvtani rendszer szerint olvassák ki.

A szamaritánus héber és a tiberiási héber felfogható úgy, mint a történeti héber két leszármazottja, és előbbi kettőből – valamint a fogság előtti epigrafikus anyagból (*epigrafikus héber*) – megpróbálhatjuk rekonstruálni az utóbbit. Ebből a szempontból fontos megjegyezni, hogy a szamaritánus nyelvtani hagyomány nem tud az *-a directivus* jelenségről. Mivel ők a nőnemű alakot is penultima hangsúllyal ejtik, ezért a rabbinikus értelmezés szerint directivusi jelentéssel felruházott alakokat ők nőneműként értelmezik; máskor az arámi *status emphaticus* analógiájára vagy egyszerűen helyesírási variánsként interpretálják.²¹ A fogság előtti epigrafikus adatok azonban alátámasztják azt, hogy létezett a *hé* betűvel írt, irányt jelző szuffixum.²² Ezért feltételezhetjük, hogy a tiberiási héber jobban tükrözi a történeti hébert, míg a szamaritánus héberből kiveszett ennek az alaknak az ismerete.

Visszatérve az ugariti *terminativus* és a bibliai *-a directivus* kapcsolatát bemutató narratívára, azt két irányba ágaztathatjuk. Az egyik opció szerint a szóvégi [h] hang lekopott már a proto-héberben vagy a korai történeti héberben. Így az északnyugati *-ah* végződés, amely még a [h] hangot jelölő betűvel

¹⁹ Például MALONE, Joseph L.: *Tiberian Hebrew Phonology*, Winona Lake, Eisenbrauns, 1993. Lásd még GREENSTEIN, Edward L.: “An Introduction to a Generative Phonology of Biblical Hebrew” és ENOS, Gregory: “Phonological Considerations in the Study of Hebrew Phonetics: An Introductory Discussion”. Mindkettő in BODINE, Walter R. (ed.): *Linguistics and Biblical Hebrew*, Winona Lake, Eisenbrauns, 1992 (29–40 és 41–47, különösen 34 és 45–47).

²⁰ A kedvenc elnevezéseim: *Judean Canaanite* (Charles R. Krahmalkov), vagyis a kánaáni nyelv júdeai dialektusa, ill. *Literary Iron Age Hebrew* (Aaron Koller), vagyis *vaskori irodalmi héber*. Előbbi azt fejezi ki, hogy egy dialektuskontinuum egyik lokális változatáról beszélünk. Utóbbi pedig kiemeli, hogy csak az írott műfajról vannak megbízható információink, még akkor is, amikor az irodalmi alkotás egy, a narrátor szerint szóban elhangzó dialógust rögzít.

²¹ BEN-HAYYIM, Ze’ev: *A Grammar of Samaritan Hebrew*, Jerusalem, Magnes Press – Winona Lake, Eisenbrauns, 2000, 326.

²² GOGEL, Sandra Landis: *A Grammar of Epigraphic Hebrew*, Atlanta, Scholars Press, 1998, 206.

jelenik meg az ugariti szövegekben, már [a] alakban él a történeti héberben. Az csupán véletlen egybeesés, hogy ezt a magánhangzót éppen *hé* betűvel, mint *mater lectionisszal*, jelölik a kései (i. e. 7–6. századi) epigrafikus emlékek és a Biblia héber szövege. A két rag kapcsolatát kizárólag a hasonló funkció őrzi.

A második narratíva az, hogy az *-ah* végződés nemcsak az ugariti nyelvben, de még a történeti héberben is létezett. Vagyis a bibliai korban az *-a directivus* írásmódjában a *hé* betű nem *mater lectionis* volt, hanem valóban mássalhangzót jelölt, akárcsak az ugariti nyelvben. Azonban, talán azért, mert ez a végződés egybeesett az egyes szám 3. személy nőnemű birtokraggal, talán azért, mert a szóvégi [h] hang könnyen törlődik²³... a *directivus/terminativus* végén a [h] hang kiejtése megszűnt a történeti héber és a tiberiási héber között eltelt évezred során, például a hellenisztikus vagy a római korban. Ezért amikor a maszoréták bevezették a mássalhangzó-értékű *hé* betűt és a *mater lectionis*ként használt *hé* megkülönböztetését (a *mappiq* jelet), akkor már nem gondoltak arra, hogy – a nőnemű birtokos szuffixumhoz hasonlóan – az *-a directivus hé*-jébe is *mappiq*ot tegyenek. Következésképp mi, akik a tiberiási hébert vetítjük vissza a bibliai korra, e szerint a második narratíva szerint tévesen gondoljuk azt, hogy a *directivus* alakja [a] volt már a vaskorban is.

Érdekes, hogy a héber és a sémi nyelvészet magyar származású izraeli doyenje, *Joshua Blau* egy, a két opció közt elhelyezhető harmadik lehetőséget vet fel.²⁴ Eszerint még a történeti héber kor elején a mássalhangzó-értékű *hé* betű az *-ah* szuffixumot jelölte. Majd az i. e. 1. évezred közepére lekopott a [h] hang, kompenzációként megnyúlt a magánhangzó, de a konzervatív helyesírás megőrizte a *hé* betűt. Blau azt javasolja, hogy – néhány további hasonló fejleménnyel együtt²⁵ – éppen a *directivus* ezen konzervatív írásmódja járulhatott hozzá ahhoz, hogy kialakuljon a *hé* betű *mater lectionis* funkciója, vagyis, hogy a *hé* szó végén az [a] hangot is jelölhesse.

²³ Vö. azzal, hogy a modern héberben nem ejtik a *mappiq hé*-re végződő szavak végén a [h] hangot. Vö. még a magyar *méh, céh, düh...* szavakkal is.

²⁴ BLAU, *Joshua*: i. m., például 92 és 122.

²⁵ Például a *mah* > *ma* 'mi?' kérdőszó és a *-jah* > *-ja* végű teoforikus nevek végén kiírt, de ekkorra már nem ejtett *hé*.

5. Az „antitézis” kiegészítve akkád adatokkal is

Összefoglalva, az „antitézist” (az „ugariti eredetet”) kétféleképpen adhatjuk elő. Ha nem figyelünk oda, könnyen beleesünk abba a csapdába, hogy az írásképből indulunk ki, és az ugariti, mássalhangzós értékű <h> grafémát állítjuk párhuzamba a héberben *mater lectionis* szerepet betöltő *hé* betűvel. A nyelvész a hangalakokat veti össze, de ekkor az ugariti [-h] szuffixumot kell a tiberiási héber [-a] mellé tenni, csupán azért, mert hasonló jelentést hordoznak. Ha a hasonlóságot rokonsággá akarja konvertálni a narratívájában, akkor a magánhangzókat írásban csak részlegesen jelölő ugariti nyelvben, de legalábbis a proto-héberben a szuffixum hangalakját [-ah]-nak kell feltételeznie. Azt gondolhatjuk, hogy a *-h* klitikum nyilván a határozói szerepet is betöltő accusativusi alak jelentését árnyalta, ami „logikussá” teszi a magánhangzó-választást.

Meggyőződésem, hogy ha a bibliai héber nem *hé* betűt használna *mater lectionis*ként, a szakma nem fogadta volna el annyira gyorsan, automatikusan és feltétel nélkül az *-a directivus* és az ugariti terminativus összekapcsolását. Mert amúgy miről van szó? Egy késő bronzkori ékírásos mássalhangzó és egy kétezer évvel későbbi maszoretikus magánhangzó kombinációja vezetett el az *-ah* morféma feltételezéséhez. A javasolt narratíva mindenképpen plauzibilis, de bátor, és semmiképpen nem szükségszerű.

A szakirodalom még egy adatot, az akkád *-iš* terminatív-adverbiálist veti be a narratíva megerősítésére. Akkádban is megtalálható az a két határozói szuffixum, amelyeket az ugariti kapcsán említettünk. Azonban az akkád ékírás jelöli a magánhangzó minőségét, így a két szuffixum hangalakjára vonatkozóan megbízhatóbb adataink vannak. Ezek a hangalakok [-um] a lokatív-adverbiális esetén, és [-iš] a bennünket most foglalkoztató terminatív-adverbiális esetén.²⁶ (Egyiküknek sincs köze az *-a* raggal jellemezhető accusativushoz, és ezért megkérdőjeleződik a határozói értelmű accusativushoz kapcsolódó klitikumról szóló elképzelés az ugariti és a proto-héber esetén.) Valójában a retorikától függ, hogy ez az adat erősíti vagy gyengíti a javaslat magyarázó erejét. Például az akkád szuffixum magánhangzójának az elhagyásával az érv meggyőzőbb módon adható elő;²⁷ de ha végigtekintünk a héber, az ugariti

²⁶ UNGNAD, Arthur – MATOUŠ, Lubor: *Akkadian Grammar*, Atlanta, Scholars Press, 1992, 55–56. HUEHNERGARD, John: *A Grammar of Akkadian*, Atlanta, Scholars Press, 1997, 311–312. IZRE'EL, Shlomo – COHEN, Eran: *Literary Old Babylonian*, München, Lincom Europa, 2004, 84–85.

²⁷ ZEWI: i. m. 744.

és az akkád morféma nagyszámú és egymást nem mindig átfedő funkcióin, akkor a szemantika gyengíti az érvelést.²⁸

A leginkább kidolgozott javaslat proto-sémi terminativusként *-as¹ alakot feltételez.²⁹ Az akkád [š] ~ nyugati sémi [h] hangmegfelelés több adattal is dokumentált, idetartoznak a harmadik személyű személyes névmások és a kauzatív igetörzs prefixuma is. A hipotézis szerint az akkádban az [*s¹] > [š] szabályos hangtörvény zajlott le, míg a nyugati sémi nyelvekben [*s¹] > [h] változást feltételezünk bizonyos grammatikai morfémaokban („gyökmássalhangzókkal nem rendelkező lexémákban”). Az utóbbi, csupán néhány szót érintő változás már egy fokkal spekulatívabb, mint az előbbi, a teljes szókészleten lezajló változás, és ezért nem automatikus annak a feltételezése sem, hogy történetesen a terminativus végződését is érintette. A magánhangzó [a] > [i] fokváltása az akkádban még problematikusabb: nem kizárt, de szinte alig található a folyamatot valószínűsítő további példa. Tehát az akkád -iš és a feltételezett ugariti, ill. proto-héber -ah nem igazán szabályos hangmegfeleltetés révén rokonítható alakoknak, hanem legfeljebb *skewed reflex*nek számítanak.³⁰

Ha belegondolunk abba, hogy kizárólag a tiberiási héber egy jelensége miatt tételezünk éppen fel egy magánhangzó-változást a proto-akkádban, elbizonytalanodunk, hogy mennyire érdemes – az elméletet korroboráló további adatok hiányában – ehhez a narratívához ragaszkodnunk.

6. A „szintézis”: egy komplex narratíva

A nyelvtörténeti folyamatok általában komplexebbek, mint ahogy mi azt naiv módon elképzeljük. Sok esetben több tényező egyszerre járul hozzá egy-egy változás elindításához. Az alább bemutatandó harmadik spekulatív narratívámban azt javaslom, hogy a funkció eredete az ugariti és akkád nyelvekből ismert *terminativus* funkciója, míg a forma eredete az *accusativus* [a]-ja lenne. Ezáltal mindkét eddigi narratívából azok legmeggyőzőbb elemeit vehetjük át.

²⁸ TROPPER, Josef: *Ugaritische Grammatik*, Münster, Ugarit-Verlag, 2000, 323–325.

²⁹ TROPPER: i. m. 151–152 és 320.

³⁰ BENNETT, Patrick R.: *Comparative Semitic Linguistics: A Manual*, Winona Lake, Eisenbrauns, 1998, 31–32.

Eszerint a narratíva szerint a hipotetikus proto-héberben eredetileg létezett egy háromosztátú *-u/*-a/*-i esetrendszer, valamint egy *-h terminativus is. A szituáció tehát hasonlíthatott a szintén 2. évezredbeli, de kicsit korábbi, jóval északabbi ugariti nyelvhez, bár nem szükségszerűen volt vele pontosan azonos. Ahogy az akkádban és az ugaritiban, úgy a proto-héberben is számos funkció és csökkenő produktivitás jellemezte a terminativust. A markáns [h] hangja nem gyengült meg, mert ez a dialektus számos egyéb okból is ejtette a szóvégi [h]-t.

Az ezredforduló környékén lekoptak a magánhangzó-végződéses, eltűnt az esetrendszer. Az esetrendszeren kívül álló *locativusi* *-h (mint forma és mint funkció) viszont megmaradt. Azonban ez a szuffixum igen hasonlóvá vált az egyes szám harmadik személy nőnemű birtokos személyjelhez, márpedig két különböző funkcióhoz tartozó forma paradigmatiság egybeesése nem stabil. Ilyen egybeesés nyelvtörténeti változást indíthat meg.

Egyes szomszédos sémi nyelvekben – például az óészakarabban³¹ – megmaradt az eredeti esetrendszer. Vagy eltűnőfélben volt, de az accusativus (forma és funkció) még létezett. A proto-héber ekkor lecserélte a *terminativus* -h vagy -ah ragját a szomszédos sémi nyelv(ek)ből átvett, ott amúgy határozói szerepet is betöltő accusativus -a ragjára. E szerint a spekuláció szerint tehát az -a *directivus* őse egyszerre lenne az accusativus (mint forma) és a terminativus (mint funkció). A kettős eredet azt is eredményezte, hogy az új -a *directivus* használata a régi határozói accusativus és a régi terminativus funkcióiból származtatható: dominál az irányhatározói jelentés, amely mindkét forrás funkciói között megtalálható, de a régi terminativus egyéb funkciói egyre inkább háttérbe szorultak.

Ismét végigtekintve a tézisen, antitézisen és szintézisen, nem látunk nagy különbséget közöttük. A hangsúlyok és az ok-okozati viszonyok térnek el egymástól, valamint egyes változások időbeli sorrendje. Amíg nem találunk korabeli hangfelvételeket arról, mely évszázadban mit hogyan ejtettek ki, nehéz meggyőző bizonyítékok alapján választani az egyes nyelvtörténeti narratívák között. De egyáltalán szükséges?

³¹ Az óészakarab a klasszikus arab őseivel közeli rokonságban álló ókori nyelvek, nyelvváltozatok csoportja. Ezeket részben ókori feliratokból ismerjük, részben pedig későbbi nyelvek korábbi fázisaként feltételezzük a létüket. Az ókori Izrael is kapcsolatban állhatott arab törzsekkel a déli és keleti határainál. DOBOS KÁROLY DÁNIEL: *Sém fia: A sémi nyelvek és a sémi írásrendszerek története*, Budapest, Pázmány Egyetem eKiadó és Szent István Társulat, 2013, 248–255.

7. Tanulságok

Patrick R. Bennett a következő gondolatokkal zárja sémi nyelvészeti tankönyvét: „At all times, keep in mind the truth about comparative linguistics, indeed about all of linguistics. Nothing is real except the facts of the language, the words people say, the scratchings on the rock. All linguistic analysis is fiction or educated guess; all linguistic description is a more-or-less simplified and distorted mapping of the complexities of speech on a sheet of paper. When drawing a conclusion that is elegant and innovative, one should not fall in love with it. Remember, with honesty and humility, that one new fact can reshuffle the cards and force a totally different (but equally elegant) analysis.”³²

Bennett óvatosságra intő szavai fokozatosan érvényesek a narratíva alkotására. Ha a közvélemény narratívákra éhezik, ám legyen, kapják meg a narratíváikat. De nekünk, kutatóknak, véleményem szerint nem az a feladatunk, hogy egyik vagy másik narratíva mellett álljunk ki mindenáron. Legyen szó nyelvtörténetről, társadalomtörténetről vagy vallástörténetről, a huszonegyedik században már nem kell historiográfussá válnunk, aki *egy* történetet ír meg. Sokkal izgalmasabb feladat párhuzamos, egyaránt plauzibilis opciókat felállítani, összevetni, majd mérlegelni az egyes alternatívák mellett és ellen szóló érveket... végül pedig megfogalmazni azt, hogy milyen adat lenne képes a mérleg serpenyőjét – legalább provizórikusan – egyik vagy másik irányba átbillenteni.

³² BENNETT: i. m. 67.